

**YAZININ KEŞFİ KONUSUNA DİNÎ METİN VE ARKEOLOJİK
BULGULAR ÇERÇEVESİNDE YENİ BİR YAKLAŞIM**

**A New Approach To The Invention Of The Writing In The Context Of
Religion Texts And Archaeological Findings**

Dr. Bahattin DARTMAN*

ÖZ

Yazı, insanlık tarihinde gerçekleştirilen en önemli keşiflerden biri ve hatta en önemlisidir. İnsanoğlu, hemen her türlü gelişimini bu keşif sayesinde kaydetmiştir. Bugün, bilim-teknik, kültür ve uygarlık alanlarında geline seviyenin temelinde hiç tartışmasız bu keşif yatmaktadır.

Bugünkü mevcut bilgilerimize göre insanlık âlemine böylesine önemli hizmeti sunanların Sümerler olduğu bildirilmektedir. Ancak –genel olarak bu doğru olmakla birlikte- işin içine İslâmî kaynaklardaki bilgiler girince konu az da olsa farklı bir boyut arz etmektedir.

İslâmî eserlerdeki rivâyetlerle, tarihi bilgiler ve arkeolojik bulgular birlikte ele alındığında yazının, bir peygamber olarak Sümerlere gönderilen İdris(a.s.)'ın öncülüğünde keşfedildiği, dolayısıyla kendisine ilâhî görev verilen bir kişi tarafından ortaya konulduğuna göre söz konusu keşfin tevkîfi (yani Allah tarafından gelen bir vahiy veya ilham ile gerçekleşmiş) olabileceği akla gelmektedir.

Anahtar Sözcükler: Yazı, keşif/icat/icâd, Sümerler, Orta Asya, Mezopotamya, Türkçe, Âdem, İdris, Enok/Ehnûh/Hanûh, Nûh.

ABSTRACT

Writing is almost one of the important, perhaps the most important, invention carried out in the history of the mankind. There is no doubt that the invention of the writing lies in the foundations of today's science, technique, culture and civilisation levels.

According to curret and available knowledge at hand, it is known by everbody that such a great invention was conducted by the Sumerians, but when the knowledge in the Islamic resources are considered, the topic gains more importance, but a different aspect.

When the hearsays in the Islamic resources and archaeological findings are evaluated together, it could be stated that the writing was invented by Idris (pbuh) sent as a prophet to the Sumerians. So this invention can be a divine phenomenon.

Key Words: Writing, Idris, Enok, pen/pencil, Sumerians, Mesopotamia, Turkish, invention, Adam, Noah.

* Yüzüncü Yıl Üni. İlahiyat Fak. Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Ana Bilim Dalı Öğrt. Üyesi.

GİRİŞ

Yazı, hemen hemen hayatın bütün alanlarını doğrudan ve birinci dereceden ilgilendiren önemli konulardandır; uygarlığın gelişimini sağlayan en temel unsurlardan biridir. Yazının icâdıyla insanlık bütün alanlarda hayâtî önem taşıyan gelişmeler kaydetmiştir. Günümüzün baş döndürücü ve insanı hayran bırakıcı bir şekilde ilerleyen ve gittikçe daha da ilerleyecek olan bilim ve tekniğin bu düzeye ulaşmasına en büyük katkıyı, şüphesiz ki yazı(nın keşfi ve gelişmesi) yapmıştır.

İşte böylesine önem arzeden ve tarih öncesi devri kapatarak tarihî çağları başlatan bu keşfi,¹ mevcut tarihî ve arkeolojik verilere göre ilk defa gerçekleştirenlerin Sümerler olduğu konusunda hemen hemen görüş birliği bulunmaktadır.² Ancak, -bu görüşe katılmakla beraber- konuyla ilgili olarak İslâmî kaynakların sunduğu bilgiler dikkate alınınca mesele, az da olsa farklı bir boyut kazanmaktadır.

Şimdi, bu derece önemli keşfi yapan Sümerlerin kimler oldukları ve nereden geldikleri hususlarına çok kısa olarak değindikten sonra asıl meselemiz olan yazının mücidini tespiti çalışacağız. Yazının, ortaya çıktıktan sonraki gelişme safhalarına ve geçirdiği evrelere ise, asıl anlatmak ve vurgulamak istediğimiz konunun dışında olduğunu kabul ederek değinmeyeceğiz.³

¹ Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 7. baskı, Aralık 1998, s.6.

² *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1964, XII, 75 (Çivi Yazısı mad.); Bilgiç, Emin, “Sümerler”, *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1981, XXX, 126; Kramer, Samuel Noah, *History Begins at Sumer*, (Tarih Sümer’de Başlar), (çev., Hamide Koyukan), İstanbul, 1999, s.445; a. müellif, *Sumerians (Their History, Culture and Character)*, (Sümerler), (çev., Özcan Buze), 1. baskı, İstanbul, 2002, s.396; Koçak, Gülbin, “Sümer Silindir Mühürleri”, *Bilim ve Teknik*, 403. sayı, Haziran 2001, s.87; Sayılı, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara, 1982, s.4; *Yeni Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, X, 3777 (Sümerler mad.); Crawford, Harriet, *Sumer and The Sumerians*, Cambridge University Press, 2002, s.151. Ayrıca bkz. Tansuğ, Kadriye – İnanlı, Özel, “Sümerlerin Dünya Görüşü ve Bâbil Edebiyatına Toplu Bir Bakış”, *Ank. Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi*, 7. Cilt, 4. sayı, Ank., Aralık 1949, s.552; Chiera, Edward, *They Wrote on Clay*, (Kilden Kitaplar Çivi Yazılı Belgelerin Anlattıkları), (çev., Ali M. Dinçol), İstanbul, 1996, s.45..

³ Yazının ortaya çıktıktan sonra gelişme süreci ve geçirdiği evreler hakkında geniş bilgi için bkz. Behice Halil İsmail, "el-Kitabe" *Hazâratu'l-İrâk*, Bağdat, 1985, I. 221-272; Günaltay, M. Şemseddin, *Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, Ankara, 1987, s.396-402; Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s.445-446; Engin, Arın, *Sümer Türkleri*, İstanbul, s.27-28, 36; Üstüner, Ali Cengiz, “Mezopotamya’da Sümer Uygarlığı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 128. sayı, Ekim 2000, s.81-83.

A. S Ü M E R L E R

a. ‘Sümer’ kelimesinin etimolojisi ve anlamı

“Sümer” kelimesinin kökü ve anlamı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır:

1. Bugün Mât Şumeri (Sümer memleketi) adını Akadlıların kullandığı, Bâbil ve Asur lehçelerini de içine alan Akadca’da kavim olarak kendilerine Şumerû, Şumerâiu veya Şumerû (Sümerliler) dendiği, Sümerlerin kendi kaynaklarındaki adının ise Keng-Kengir olduğu⁴ belirtilmektedir.

2. Stephan Langdon’a göre ise “Sümer (su-m-er)” kelimesi Türkçe olup, “su eri/su adamı” anlamına gelmektedir. Sümerlerin yerleşmiş oldukları Dicle ve Fırat boylarındaki bataklık yerleri ıslah ederek tarıma elverişli hale getirmeleri nedeniyle kendilerine bu ad verilmiştir. Söz konusu kelime ilk olarak Ereğ hakanı Lugal-Zaggisi’nin (lugal ‘hakan’ demek olup onun asıl adı Zaggisi’dir) Nippur tapınağına armağan ettiği bir sürahi üzerindeki yazıda görülmüştür.⁵

b. Sümerlerin ana vatanları

Sümerlerin ana yurtları hakkında çeşitli görüşler bulunmakla beraber araştırmacılar daha ziyade Orta Asya’dan gelmiş oldukları kanaatinde dirler.⁶ Onların Mezopotamya’ya bu bölgeden gelmiş olabileceklerine dair ileri sürülen delillerden bazıları şunlardır:

1. Sümer dili, Sami ve Hint-Avrupa dilleri gibi tasrîfi (bükülgen = flexible) dillerden olmayıp, iltisâkî (eklemeli/bitişken = agglutinative) dillerdendir. Kelime kökleri genellikle değişmez. Kelimeler, tek tek sözcüklerden değil, sözcük bileşiklerinden meydana gelir. Ekler, kelime köklerine ayrılmaz bir şekilde birleşme yerine, bağımsız yapılarını korurlar. Bu bakımdan Sümerce Ural-Altay dillerinden olan Türkçe, Macarca ve bazı Kafkas dilleriyle yapı bakımından bir hayli benzerlikler arz etmektedir. Ayrıca Sümerce ile Türkçe arasında bazı ortak kelimeler bulunmaktadır. Mesela Alman filologu F. Hommel

⁴ Bilgiç, XXX, 116. Ayrıca bkz. Benno Landsberger, “Mezopotamya’da Medeniyetin Doğuşu”, (çev., Mebrure Osman Tosun), *Ank. Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2. yıl, 3. cilt, 2. sayı, Mart-Nisan 1944, s.422.

⁵ Engin, s.29.

⁶ Bilgiç, XXX, 119; Kramer, *Sümerler*, s.64; Günaltay, s.203, 204; Sever, Erol, *Asur Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 1996, s.36; Üstüner, s.79, 89; Gerey, Begmyrat, *5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları*, 1. baskı, İstanbul, Mayıs 2004, 20, 32, 35, 125, 127; Dindar, Cemal, “Sümer’den Günümüze Bir “Acı Dirlik” Öyküsü”, *Bilim ve Ütopya*, 118. sayı, Nisan 2004, s.66.

ve Sümerolog Lenghin, Sümerce ve Türkçe’de 350 kadar kelimenin birbirine benzediğini/yakın olduğunu tespit etmişlerdir.⁷

Sümerce, cümle yapısı olarak kompleksif denilen, muğlak ve fakat mantıkî sıraya bağlı cümle teşkili karakteri bakımından da Türk dili ailesine yakın; kürsif denilen Sami ve Hint-Avrupa dillerinin daha sade ve düz cümle kuruluşundan uzak bir yapıya sahiptir. Kompleksif diller önce fâili (özneyi), sonra çeşitli derecedeki mefulleri (tümleçleri/nesnelere) ve tâlî cümleleri, daha sonra da fiili (yüklemi), konuşmanın ana mantığına göre sıralayıp ona göre cümleyi ortaya koyan dillerdir. Halbuki kürsif diller, önce fâili (özneyi), ardından fiili (yüklemi) söyleyen, arkasından da mefulleri (tümleçleri/nesnelere) ve tâlî cümleleri sıralayan dillerdir.⁸

2. Sümerler, yünden yapılmış (konakes denilen) ağır ve kalın elbiseler giymişlerdir. Bu tür elbiseler, Mezopotamya’ya hakim olan sıcak iklim şartlarının gerektirdiği elbiseler olmayıp soğuk iklimlerde giyilen elbiselerdir. Dolayısıyla söz konusu elbiselerin, Sümerlerin ana vatanlarının soğuk ve yaylalık bir bölge olduğunu gösterdiği söylenebilir.

3. Sümer mabetlerinin kat kat kuleli olması ve bina yapımında, inşaat taşları taklit edilerek imâl edilmiş olan (plan-contex) tuğlalar kullanılması da bu halkın dağlık ve yüksek bir bölgeden geldiklerini gösterir niteliktedir.

4. Sümerlerin ana yurtlarının Orta Asya olduğunu savunanların önemli bir delili de, onların bırakmış oldukları “kalde zodyaki” denilen “mıntıkätülbüruç (mıntıka-i burûç)tur. Gök yüzünün belli bir kısmının belli bir bölgeden görünüşüne göre çizilmiş/resmedilmiş olan mıntıkätülbüruç, bunu yapan kavmin hangi çevrede yaşamış olduğunu tespit etmek için çok önemli bir vesikadır. Sümer mıntıkätülbürücü, bu insanların kuzey yarım kürede 40 ve 46 enlem dereceleri arasında yer alan Hazar Denizi’nin doğu kısmında yaşamış olmaları gerektiğini göstermektedir. Çünkü bu mıntıkätülbüruçtaki yıldız kümelerinin şekilleri ve konumları sadece bu bölgeye tekâbül eden gökyüzü parçasına uymaktadır. Arşın kuzey yarım küresinde boylam itibarıyla Hazar Denizi’nin

⁷ Bilgiç, XXX, 128; Hırçın, Selen, *Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*, İstanbul, 2000, s.13; Üstüner, s.89. Ayrıca bkz. Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, 3. baskı, İstanbul, 1984, I, 16, 44-48; Tuna, Osman Nedim, *Sümer ve Türk Dillerinin Târihi İlgisi ile Türk Dili’nin Yaşı Meselesi*, Ankara, 1990, (kitabın tamamı bu konuyu işlemektedir); Aydın, Nafiz, *Sümerce Dilbilgisi*, Antalya, 2000, s.41.

⁸ Benno Landsberger, “Sümerler”, (çev. Mebrure Osman Tosun), *Ank. Üniv. Dil ve Târih-Coğrafya Fak. Dergisi*, 1. yıl, 1. cilt, 5. sayı, Temmuz-Ağustos, Ank., 1943, 94-96; Bilgiç, XXX, 127; Kramer, *Sümerler*, s.35-36, 64, 401. Ayrıca bkz. Günaltay, s.393, 394, 395; Sayılı, s.4.

doğusunda ve enlem itibarı ile de 40 ve 46 dereceleri arasındaki bu bölge ise Orta Asya, yani Türkistan'dır.⁹

5. Sümer ülkesindeki yer adlarıyla Türkmenistan ve Hazar çevresindeki yer adlarının aynı¹⁰ oldukları belirtilmektedir.

c. Sümerlerin yaşadıkları coğrafya

Sümerler, Mezopotamya'nın aşağı yarısında yaşamışlardır. 26000 km² genişliğindeki bu alan, Basra'dan bugünkü Bağdat'a kadar olan bölgeyi içine almaktadır.¹¹ Ancak Sümerler Mezopotamya'nın yerlisi olmayıp buraya, bazılarının göre M. Ö. 5000¹², bazılarının göre M. Ö. 4000¹³, kimilerine göre ise M. Ö. 3500 yıllarında¹⁴ başka bir yerden gelmişler ve M. Ö. 1900-1800'lerde de ortadan kalkmışlardır.¹⁵

d. Sümerlerin Mezopotamya'ya göç nedenleri

Sümerlerin Orta Asya'dan Mezopotamya'ya gelmelerinin sebebini ise bir Sümer uzmanı (Sümerolog) olan Leonard W. King'ten dinleyelim:

“Türkistan'da Anau'da (Merv yakınındadır) Amerikalı Raphael Pumpelly başkanlığında yapılan kazılar ve Berlinli Dr. Hubert Schmidt yönetimindeki araştırmalar, Sümerlerin ana yurtlarının Babil ovalarının doğusundaki dağların daha ötesinde (Türkistan) aranması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Aşkabat yanındaki bu kazılar tarihten önceki bir takım ileri kültür yapıtlarını ortaya koymuştur ki bunlar, İran yaylasının batısındaki (Mezopotamya) ilk kültürlerle son derece büyük bir benzerlik göstermektedir. Bu kazılardan anlaşıldığına göre, Türkistan'daki iklim değişiklikleri (yani kuraklıklar) nedeniyle büyük oranda göçler olmuştur. Bu kıtlık yüzünden göçler çağı, Sir Aurel Stein'in Doğu Türkistan'da Hoten ve Taklamakan kumluklarında yaptığı araştırmalarla da pekiştirilmiştir.”¹⁶

⁹ Günaltay, s.200-201. Ayrıca bkz. H. G. Wells, *Kısa Dünya Tarihi Başlangıcından 1956'ya Kadar*, (çev., Ziya İshan), İstanbul, 1959, s.49.

¹⁰ Gerey, s.37-46, 58-61.

¹¹ Kramer, *Sümerler*, s.13; a. müellif, *Sumerian Mythology*, (Sümer Mitolojisi), (çev., Hamide Koyukan), İstanbul, 1999, s.63. Ayrıca bkz. Bilgiç, XXX, 115.

¹² Engin, s.29; Yıldız, Nuray, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara, 2000, s.4.

¹³ Engin, s.125.

¹⁴ Bilgiç, XXX, 119; Üstüner, s.79, 80.

¹⁵ Bilgiç, XXX, 115.

¹⁶ Engin, s.34.

e. Sümerlerin göç yolları

Sümerlerin Orta Asya'dan Mezopotamya'ya hangi yolu kullanarak geldikleri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. E. A. Speiser, onların Doğu'dan (yani Türkistan) deniz yolu, Kramer ise Doğu'daki dağlık bölgelerden (Altaylar, Tanrı dağları...) kara yolu ile geldiklerini ileri sürmektedir.¹⁷

Burada Kramer'in görüşünün daha isabetli olduğu söylenebilir. Çünkü Sümerlerin Mezopotamya'ya geldikleri devirde -onların göç tarihi olarak yukarıda M. Ö. 5000, 4000 ve 3500 rakamları zikredilmişti- engin sularda hareket kabiliyetine sahip olan dayanıklı ve gelişmiş gemiler henüz inşa edilmemişti.¹⁸ Dolayısıyla onlar Mezopotamya'ya kara yolu ile gelmiş olmalılar diye düşünülebilir.

Sümerlerin ana vatanları ve kökenlerine dair bu bilgileri aktarmamızın amacı, kesinlikle belli bir etnik kitleyi öne çıkarmak veya medh ü sena etmek değil, yukarıda da kısaca değinildiği gibi insanlık için böylesine önemli hizmeti gerçekleştirenlerin kimler olduğunu merak edenlere kısaca bilgi vermektir. Görüldüğü gibi aktardığımız bilgiler, tarihî verilere ve arkeolojik bulgulara dayanan ilmî sonuçlardır. İlmin tarafsızlık ilkesine bağlı biri olarak, zamanla ortaya çıkacak yeni bilgi ve delillerin, Sümerlerin menşesine dair bu görüşü değiştirebileceğini burada belirtmek istiyorum.

Sümerlere dair naklettiğimiz bu bilgilerden sonra şimdi asıl işlemek istediğimiz konu olan yazının mücidinin tespitine geçmek istiyoruz.

B. YAZININ İCÂDI

Araştırmacılar, yazının Sümerler tarafından M. Ö. 4. binin ikinci yarısında yani, M. Ö. 3500-3000 yılları arasında keşfedilip geliştirildiğini ifade etmektedirler.¹⁹ Söz konusu keşif, bu zaman diliminin, bazı araştırmacılara göre M. Ö. 3200²⁰, bazılarına göre de M. Ö. 3100'lü yıllarında²¹ olmuştur.

Anlaşılan o ki, Sümerler yazıyı Nûh tûfânından evvel, M. Ö. 3500-3000 yılları arasında icâd edip geliştirmişlerdir. Dolayısıyla burada Nûh tûfânının meydana geldiği zamanın tespiti önem arz etmektedir.

¹⁷ Engin, s.125.

¹⁸ *Ana Britannica*, İstanbul, 1986, IX, 360 (Gemi mad.). Ayrıca bkz. Tez, Zeki, *Maden ve Metalurji Tarihi*, İstanbul, 1989, s.12.

¹⁹ Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, s.13; Engin, s.29; Günaltay, s.400.

²⁰ Türk Ansiklopedisi, XII, 75.

²¹ Bilgiç, XXX, 120, 128.

Tûfânın meydana geldiği zaman konusunda farklı görüşler mevcuttur. Olayın, M. Ö. 5000 ile 4000 seneleri arasında gerçekleştiğini söyleyenler²² olduğu gibi, M. Ö. 2700 yıllarında meydana geldiğini ileri sürenler²³ de vardır. Ancak şu anda elimizde bulunan mevcut delillere göre, bu büyük hâdisenin M. Ö. 2700'lü yıllarda meydana geldiğini ileri sürenlerin görüşlerinin daha sağlıklı olduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki:

1. Arkeoloji, tahta ve çivinin kullanıldığı Bronz Çağı'nda Nûh(a.s.)'ın yaşadığı Edom bölgesinin M. Ö. 2700'lü yıllarda aniden boşaldığını, daha sonra 2600'lerde buralara başka insanların gelip yerleştiğini haber vermektedir.²⁴

2. Ayrıca İngiliz arkeolog Sir Leonard Woolley ve ekibi, 1922-1934 yılları arasında Mezopotamya'nın tarihî şehirlerinden biri olan Ur'da uzun süre kazı çalışmaları yapmış; M. Ö. 4. bin yıldan kalma kral mezarlarını ortaya çıkarmış; tûfândan önceki kral listesini içeren kil tabletleri ve tûfân esnasında meydana gelen, 3 ile 3.70 cm. arasında değişen kalınlıktaki çamur katmanını bulmuştur.²⁵ Yaptığı çalışmaları anlatırken Woolley şunları söylemektedir:

“... Son olarak, şehir tepesinin daha yüksek olan aksâmı araştırıldığı vakit birkaç tabaka sonra sırf Sümer bakâyâsını ihtivâ eden kısımla volkanik camların bulunduğu karışık kısma tesâdüf ettik. Bu tuğla tabakasının 4.9 m. altında M. E. (milâttan evvel) 3200 senesine ait olduğu sıhhatle tespit edilen tûfândan evvelki eski Ur harabeleri çıktı.”²⁶

Tûfândan önceki Ur harabeleri M. Ö. 3200 yılına uzanıyorsa bu, tûfânın o (M. Ö. 3200) tarihten sonra (yani M. Ö. 2700'lerde) olduğunu göstermektedir denebilir.

²² Gürbüz, Ali, “Nûh'un Gemisi Ağrı Dağı'nda mı?”, *Zafer*, 107. sayı, Kasım 1985, s.16; Sarbay, Ahmet, “Nûh(a.s.)'ın Gemisi Nerede?”, *Tarih ve Medeniyet*, 16. sayı, İst., Haziran 1995, s.59; Caymaz, Tayfun, “Tufan Mitozu”, *Bilim ve Ütopya*, 25. sayı, İst., Temmuz 1996, s.15.

²³ Mehrân, Muhammed Beyyûmi, *Dirâsâtün Târihiyyetün mine'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru'n-Nehzati'l- 'Arabiyye, Beyrut, 1988, II, 94, IV, 92; Caymaz, s.15. Ayrıca bkz. Benno Landsberger, “Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları”, (çev., Mebrure Osman Tosun), *Ank. Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3. yıl, 3. cilt, 2. sayı, Ocak-Şubat 1945, s.137.

²⁴ Sarıncıoğlu, Ekrem, “Kur'ân ve Arkeoloji Işığında Hz. Nûh ve Tûfân Olayına Yeni Bir Yaklaşım”, *İslâmî Araştırmalar*, 9. cilt, 1-2-3-4. sayı, Ank., 1996, s.202.

²⁵ Engin, s.85, 100; Warshofsky, Fred, “Nûh, Tûfân ve Gerçekler”, *Bilim ve Teknik*, 121. sayı, 11. cilt, Ank., 1977, s.17, (Readers Digest'ten); Sarbay, “Nûh(a.s.)'ın Gemisi Nerede?”, *Tarih ve Medeniyet*, s.58.

²⁶ M. Şükrü, “Arkeoloji Önünde Tûfân”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 6 Mayıs 1933, no., 1235, Cumartesi, s.3; Warshofsky, s.17. Ayrıca bkz. Ay, Eyyub, “İlâhî Mesajın Kadim Medeniyetlerdeki İzdüşümleri: Kur'ân'ın Arkaplanına Akeolojik Bir Yaklaşım”, *İslâmî Araştırmalar*, 9. cilt, 1-2-3-4. sayılar, Ank., 1996, s.194.

3. Tûfân esnasında zarar görmemesi ve zayi olmaması için o zamana kadar yazılmış olan belgelerin toprağa gömülerek korunduğu bildirilmektedir.²⁷ Bir de, arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan bir tablette Asurbanipal (M. Ö. 668-627), tûfândan önce yazılmış olan yazıları okuyup anladığını açıkça ifade etmektedir.²⁸ İşte bütün bunlar tûfânın, yazının keşfinden sonra olduğunu gösterir niteliktedirler. Yazı ise, M. Ö. 3500-3000 bulunup keşfedilmiştir. Dolayısıyla bu hususun da tûfânın, M. Ö. 2700'lü yıllarda olduğuna işaret ettiği söylenebilir.²⁹

Anlatmak istediğimiz hususa hazırlık olması amacıyla verdiğimiz bu ön bilgilerden sonra şimdi vurgulamak istediğimiz asıl konuya geçebiliriz.

Arkeoloji literatüründe Nûh tûfânından önceki Sümer krallarına Er Sülaler 1 (ES-1) adı verilmektedir ki, bunlar tûfâna kadar toplam on hükümdardır. Konuya ilişkin olarak 1932'de Irak'ın Hirsabad şehri çevresinde, arkeologların WB-444 ismini verdikleri 20.5 cm. kalınlığında bir tablet bulunmuştur. Bu tablete göre **'tûfândan önce yeryüzünde toplam on hükümdar yöneticilik yapmıştır ki, bunların (s)onuncusu Nûh(a.s.)'dir'**³⁰. İlgili kaynaklara göre tûfândan önceki hükümdarlar aynı zamanda din adamı niteliği taşımaktadırlar. Bunlardan adı **"Enok (Ehnûh/Hanûh)"** olarak tespit edilen yedincisinin **"İdrîs"**(a.s.)³¹ olduğu

²⁷ Benno Landsberger, "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu", s.419; Bilgiç, XXX, 126.

²⁸ Sitchin, Zecharia, *12th Planet (12. Gezegen)*, (çev., Yasemin Tokatlı), 2. baskı, İstanbul, 1999, s.34.

²⁹ Tûfânın meydana geliş zamanı konusunda daha geniş bilgi için, Dini Tarihi ve Arkeolojik Veriler Bağlamında Nuh Tufanı (Rağbet yayınları, İstanbul, 2005) adlı çalışmamızın, 44-48. sayfalarına bakılabilir.

³⁰ Günaltay, s.209; Sarbay, Ahmet, "Nuh Aleyhisselamın Gemisi Nerede?", *Tarih ve Düşünce*, Şubat 2003, s.52. Ayrıca bkz. Sitchin, s.267, 269. Nûh(a.s.)'ın diğer kültür ve medeniyetlerdeki isimleri şunlardır: Urbaradudu, Ziyudsudu, Utnapiştim (Utanapiştim), Xsisutrus/Xisuthros, Atrahasis. Bkz. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s.190, 191, 237; Günaltay, s.209, 461.

³¹ İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Sîretü İbn İshâk, el-Müsemmâ bi Kitâbi'l-Mübtede'i ve'l-Meb'asi ve'l-Meğâzî*, (tkh. Muhammed Hamîdullah), Konya, 1981, s.1; el-Vâkidî, Muhammed b. Ömer, *Târîhu Fütûhi'l-Cezîra ve'l-Hâbûr ve Diyârı Bekrin ve'l-İrâk*, (tkh. Abdul'azîz Feyyâz Harfûş), Dâru'l-Beşâ'ir, Dimaşk, 1996, s.216; İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Basrî ez-Zührî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut, I, 54; Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1412/1992, s.11, 13; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Kasasu'l-Enbiyâ*, (tkh. Cemâl Bedrân), 1. baskı, Kâhire, 1414/1994, s.90; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn b. Ali, *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, (tkh. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Beyrut, 1989, I, 39; es-Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. 'Ahmed b. İbrâhîm, *Bahru'l-Ulûm*, (tkh. 'Alî Muhammed Mua'vvaz, 'Âdil 'Ahmed 'Abdu'l-Mevcûd, Zekerîyyâ' 'Abdu'l-Mecîd en-Nûfî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. baskı, Beyrut, 1993, II, 326; İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (tkh. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Mustafa 'Abdulkâdir 'Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, I, 233; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' el-Hâfiz, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (tkh. Ahmed Ebû Mülhim, Ali Necîb Advey, Fu'âd es-Seyyid, Mehdî Nâsiruddîn), Beyrut, 5. baskı, 1989, I, 92; Vehbe ez-Zühaylî, el-Kıssatu'l-

belirtilmektedir. Buna göre Nûh(a.s.)'a, İdrîs(a.s.)'dan tam üç idareci-peygamber sonra risâlet görevi verilmiş olmalıdır.³² “İdrîs (a.s.), Nûh(a.s.)'ın babasının dedesidir (ki buna göre İdris (a.s.) yedinci sırada yer almaktadır)”³³ şeklindeki haberin de bu görüşü doğruladığı söylenebilir.

“Âdem ile Nûh arasında (kendileri de dahil olmak üzere) hepsi de Müslüman olan on önder (baba) vardır”³⁴ rivâyetiyle, aynı anlamda İkrime(v. 107/725)'den gelen, “Âdem'le Nûh arasında (kendileri de dahil) hepsi de Müslüman olan on kuşak/asır (karn) vardır”³⁵ haberi, WB-444 tabletinde verilen bilgilerle tam olarak örtüşmektedir.

Bir hadîsinde de Resûlullah (sav) İdrîs(a.s.)'la ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir: “Kalemle ilk defa yazı yazan kişi, İdrîs'tir (yani Ehnûh veya Hanûh'tur)”³⁶.

İşte bütün bu bilgiler bir araya getirildiğinde, Nûh(a.s.)'dan önce kendisine peygamberlik görevi verilen³⁷ ve yedinci sırada olduğu tespit edilen İdris(a.s.)'ın, Sümerlere gönderilmiş bir peygamber ve dolayısıyla yazıyı ilk olarak icâd eden kişi olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, bir peygamber tarafından ortaya konduğuna göre yazının icâdının tevkîfi (ilâhî kaynaklı/kökenli) olabileceği de düşünülebilir.

Ancak burada İdrîs (a.s.) ile Nûh (a.s.) arasında, asırları içine alan uzun bir zaman diliminin olduğu, dolayısıyla günümüzün ortalama bir insan ömrü dikkate alındığında, onların arasında bulunan üç idareci-önder kişinin ömürlerinin bu kadar uzun bir zamanı kapsayamayacağı sorusu akla gelebilir. Ancak o dönemde

Kur'âniyye, 1. baskı, Beyrut, 1992, s.41; ‘Abdulfettâh Tabbâra, *Ma'a'l-Enbiyâ' fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 18. baskı, Beyrut, 1993, s.56-57.

³² Sarbay, “Nûh(a.s.)'ın Gemisi Nerede?”, *Târih ve Medeniyet*, s.59; a. müellif, “Nûh Aleyhisselâmın Gemisi Nerede?”, *Tarih ve Düşünce*, s.52.

³³ Buhârî, Muhammed b. İsmâ'îl, *Sahîhu'l-Buhârî*, İst., 1981, Enbiyâ', 5.

³⁴ İbn Sa'd, I, 42; es-Semerkindî, I, 550; el-Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, (thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ), Beyrut, 1990, Kitabu't-Tevârîhi'l-Müttekaddimîn mine'l-Enbiyâ'i ve'l-Mürselîn, Hadis No., 18/4009, (II, 596).

³⁵ İbn Sa'd, I, 42, 53.

³⁶ İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, Dûru'l-Marife, VI, 375; el-Kastalânî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, 1. baskı, Beyrut, 1990, VII, 286; Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ' ve Müzîlu'l-İlbâs ammâ İštehera Mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs*, 2. baskı, Beyrut, 1932/1351, I, 267. Ayrıca bkz. İbn Hibbân, Ebû Hatim Muhammed el-Büsti, *el-İhsân fi Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, (Tertib, İbn Balbân el-Fârisî, Alâ'üddin Ali), (thk. Şu'ayb el-Arna'ûd), 1. baskı, Beyrut, 1988/1408, cilt, II, sayfa, 77 (el-Birr ve'l-İhsân/6, bâbu mâ câ'e fi't-tâ'ati ve sevâbuhâ/2, hadis no, 361); Ya'kûbî, s.11; İbnu'l-Cevzî, I, 234; İbn Kesîr, I, 92.

³⁷ Meryem (19), 56; Enbiyâ' (21), 85.

bazı insanların çok uzun ömürlü oldukları -meselâ Nuh(a.s.)'ın 950,³⁸ İbrâhîm(a.s.)'ın ise 200 yıl yaşadığı³⁹- göz önünde bulundurulursa bunun mümkün olabileceği kendiliğinden anlaşılabilir. Meselâ şöyle bir basit hesapla bunun makul olduğu sonucuna varılabilir: Yazının keşfinin M. Ö. 3500 yılının başında olduğu kabul edilirse, bu rakamla (M. Ö. 3500) tûfân (M. Ö. 2700) arasında 800 yıl olmuş olur. 800 yıl dörde (1. **Nuh**, 2. Nuh'un babası, 3. Nuh'un babasının babası/Nûh'un dedesi, 4. Nuh'un babasının dedesi/**İdris**) bölünürse, kişi başına yaklaşık 200 yıl düşer ki bunda, dinî ve tarihî bilgilerle akla aykırılık yoktur. Bir insanın 200 yıl kadar yaşayabileceği bugün tıbbî çevrelerce de belirtilmektedir.⁴⁰ Görüldüğü gibi bu hususta herhangi bir çelişkili durum söz konusu değildir.

Şimdi, farklı kaynaklardan aktarılan bu bilgilerin birbirleriyle ne derece örtüştüğünü toplu halde görmek sanırım konuyu daha anlaşılır hale getirecektir:

³⁸ Ankebût (29), 14. Bu konuda daha geniş bilgi için, “*Dinî, Tarihî ve Arkeolojik Veriler Bağlamında Nuh Tufanı*” (Rağbet yayınları, İstanbul, 2005) adlı çalışmamızın 26-31. sayfalarına bakılabilir.

³⁹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, (tkh. Beşşâr °Avvâd Ma°rûf, Mahmûd Muhammed Halîl), 1. baskı, Beyrût, 1992/1412, el-Câmi°, 23; Buhârî, Muhammed b. İsmâ°il, , *el-Edebu'l-Müfred*, (tkh. Muhammed Fu°ad °Abdulbâkî), 3. baskı, Dâru'l-Beşâ°iri'l-İslâmiyye, 1989/1409, 601/1250, s.428.

⁴⁰ Manchester Guardian Weekly Dergisi"nde 18 Kasım 2005'te yayınlanan bir yazıda bilim adamları, genleri denetlemek suretiyle canlıların ömrünün 6 kat daha uzayabileceğini öne sürmüşlerdir. Buna göre -ortalama 70 yaş olduğu kabul edilen- bir insanın ömrü de 5-6 kat daha artarak 400 yıl civarında olacaktır. Bkz. <http://www.ailemax.com/icerikler/1436.aspx> (erişim, 18.12.2008); <http://www.sfenks.net/modules.php?name=News&pagenum> (erişim, 18.12.2008); http://www.tatildetatil.com/99_Feng_Shui.ailemax?pageindex (erişim, 18.12.2008). Ancak biz, bu konuda kesin hüküm vermek için henüz vaktin çok erken olduğunu ve dolayısı ile daha çok ilmi çalışma ve araştırma yapmak gerektiğini düşünmekteyiz.

Milattan Önce

Arkeolojik ve tarihi veriler:

- Tûfân (M. Ö. 2700) kahramanı→(Utnapiştim)
- Tûfândan önce yeryüzünde, aynı zamanda din adamı konumunda olan toplam on hükümdar veya önder yöneticilik yapmıştır.
- Bu liderlerin birincisi Âdem, yedincisi İdris (sonuncusu ise Nuh'tur (Utnapiştim).
- Yazı, Sümerler tarafından M. Ö. 3500 ile 3000 yılları arasında keşfedilip geliştirilmiştir.

Bu devir, Enok'un yani, İdris'in yaşadığı devre tekâbül etmektedir.

İslâmî/Dinî veriler:

- 10- •(Nûh) → Tûfân (M. Ö. 2700) peygamberi
- ↑ •Adem (a.s.) ile Nuh (a.s.) arasında, kendileri ile birlikte, hepsi de Müslüman olan tam on önder (baba/kuşak/asır) vardır.
- 9- •İdris, Nuh'un babasının dedesidir. Yani, bu on Müslüman önderin yedincisidir.
- ↑ •Kalem ile ilk yazı yazan, bir peygamber
- 8- •Enok -7- İdris olan İdris (a.s.)'dır (Ehnûh/Hanûh).
- ↑

↑ Bu dönem Sümerlerin dönemine tekâbül etmektedir.

↑
-6-
↑
-5-
↑
-4-
↑
-3-
↑
-2-
↑

- İlk insan ve ilk önder/lider/hükümdar → Adem-1-•Âdem→ilk insan, ilk peygamber/baba/önder.

SONUÇ

Konuyu toparlayacak olursak şunları söyleyebiliriz:

Mezopotamya'ya Orta Asya'dan geldikleri ileri sürülen Sümerler tarafından yazının icâdı ve geliştirilmesi, Nûh tûfânından (M. Ö. 2700) evvel, M. Ö. 3500-3000 yılları arasında olmuştur.

Arkeolojik bulgu ve târihî bilgilere göre Nûh tûfânından önce yeryüzünde, aynı zamanda din adamı olan toplam on hükümdar idarecilik yapmıştır. Bunların 7.si İdris (a.s.), 10.su da Nûh(a.s.)'dır. Aynı şekilde İslâmî kaynaklara göre de Âdem (a.s.) ile Nûh (a.s.) arasında, hepsi de Müslüman olan tam 10 idareci görev yapmış olup bunların 7.si, Nûh(a.s.)'ın babasının dedesi ve aynı zamanda yazıyı icâd eden (ilk defa yazı yazan) İdris(a.s.)'dır.

Büyük bir ihtimalle İdris (a.s.), bir peygamber olarak Sümerlere gönderilmiş, onlarla aynı dönemde ve aynı topraklar üzerinde yaşamıştır. İlgili kaynakların birbirlerine oldukça benzer ve hatta örtüşecek şekilde sunduğu bilgileri bir araya getirdiğimizde bu sonucu çıkarmak mümkündür.

Halihazırda elimizde bulunan dinî, tarihî ve arkeolojik verileri birlikte değerlendirdiğimizde yazının icâdını, bir peygamber olarak Sümerlere gönderilen İdrîs(a.s.)'ın gerçekleştirdiğini ve dolayısıyla kendisine nebîlik misyonu verilen bir kişi tarafından keşfedildiğine göre bunun tevkîfî (yani ilahî kaynaklı) olabileceğini söylemek imkân dâhilinde görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulfettâh Tabbâra, *Ma'a'l-Enbiyâ' fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 18. baskı, Beyrut, 1993.
- ACLÛNÎ, İsmâîl b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ' ve Müzîlu'l-İlbâs ammâ İştehera Mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*, 2. baskı, Beyrut, 1932/1351.
- AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 7. baskı, Aralık 1998.
- Ana Britannica*, İstanbul, 1986.
- AY, Eyyub, “İlâhî Mesajın Kadim Medeniyetlerdeki İzdüşümleri: Kur'an'ın Arkaplanına Akeolojik Bir Yaklaşım”, *İslâmî Araştırmalar*, 9. cilt, 1-2-3-4. sayılar, Ank., 1996.
- AYDIN, Nafiz, *Sümerce Dilbilgisi*, Antalya, 2000.
- BEHİCE Halil İsmail, "el-Kitabe" Hazâratu'l-İrâk, Bağdat, 1985.
- BENNO Landsberger, “Sümerler”, (çev. Mebrure Osman Tosun), Ank. Üniv. Dil ve Târih-Coğrafya Fak. Dergisi, 1. yıl, 1. cilt, 5. sayı, Temmuz-Ağustos, Ank., 1943.
- _____, “Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu”, (çev., Mebrure Osman Tosun), Ank. Üniv. Dil ve Târih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2. yıl, 3. cilt, 2. sayı, Mart-Nisan 1944.
- _____, “Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları”, (çev., Mebrure Osman Tosun), Ank. Üniv. Dil ve Târih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 3. yıl, 3. cilt, 2. sayı, Ocak-Şubat 1945.
- BİLGİÇ, Emin, “Sümerler”, *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1981.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâ'îl, *Muhammed b. İsmâ'îl, Sahîhu'l-Buhârî*, İst., 1981.
- _____, *el-Edebu'l-Müfred*, (tkh. Muhammed Fu'âd °Abdulbâkî), 3. baskı, Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1989/1409.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, 3. baskı, İstanbul, 1984.

- CAYMAZ, Tayfun, “*Tufan Mitosu*”, Bilim ve Ütopya, 25. sayı, İst., Temmuz 1996.
- CHIERA, Edward, *They Writo on Clay*, (Kilden Kitaplar Çivi Yazılı Belgelerin Anlattıkları), (çev., Ali M. Dinçol), İstanbul, 1996.
- CRAWFORD, Harriet, *Sumer and The Sumerians*, Cambridge University Press, 2002.
- DİNDAR, Cemal, “*Sümer’den Günümüze Bir “Acı Dirlik” Öyküsü*”, Bilim ve Ütopya, 118. sayı, Nisan 2004.
- ENGİN, Arın, *Sümer Türkleri*, İstanbul.
- GEREY, Begmyrat, *5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları*, 1. baskı, İstanbul, Mayıs 2004.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, Ankara, 1987.
- GÜRBÜZ, Ali, “*Nûh’un Gemisi Ağrı Dağı’nda mı?*”, Zafer, 107. sayı, Kasım 1985.
- el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, (thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ), Beyrut, 1990.
- HIRÇIN, Selen, *Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*, İstanbul, 2000.
- <http://www.ailemax.com/icerikler/1436.aspx> (erişim, 18.12.2008).
- <http://www.sfenks.net/modules.php?name=News&pagenum> (erişim, 18.12.2008).
- http://www.tatildetatil.com/99_Feng_Shui.ailemax?pageindex (erişim, 18.12.2008).
- İbn Hacer el-Askalânî, *Ahmed b. Ali, Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî, Dûru’l-Marife*, Beyrut.
- İbn Hibbân, *Ebû Hatim Muhammed el-Büsti, el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, (Tertib, İbn Balbân el-Fârisî, Alâ’üddin Ali)*, (thk. Şu‘ayb el-Arna’ûd), 1. baskı, Beyrut, 1988/1408.
- İbn İshâk, *Muhammed b. İshâk b. Yesâr, Sîretü İbn İshâk, el-Müsemmâ bi Kitâbi’l-Mübtede’i ve’l-Meb’asi ve’l-Meğâzî*, (tkh. Muhammed Hamîdullah), Konya, 1981.

- İbn Kesîr, *Ebu'l-Fidâ' el-Hâfız, el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (tkh. Ahmed Ebû Mülhim, Ali Necîb Advey, Fu'âd es-Seyyid, Mehdî Nâsiruddîn), Beyrut, 5. baskı, 1989.
- İbn Sa'd, *Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Basrî ez-Zührî, et-Tabakâtu'l-Kübrâ, Dâru Sâdır*, Beyrut.
- İbnu'l-Cevzî, *Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed, el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (tkh. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Mustafa 'Abdulkâdir 'Atâ), *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1992.
- el-Kastalânî, *Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed, İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahihi'l-Buhârî, Dâru'l-Fikr*, 1. baskı, Beyrut, 1990.
- KOÇAK, Gülbin, "Sümer Silindir Mühürleri", *Bilim ve Teknik*, 403. sayı, Haziran 2001.
- KRAMER, *Samuel Noah, History Begins at Sumer*, (Tarih Sümer'de Başlar), (çev., Hamide Koyukan), İstanbul, 1999.
- _____, *Samuel Noah, Sumerians (Their History, Culture and Character)*, (Sümerler), (çev., Özcan Buze), 1. baskı, İstanbul, 2002.
- _____, *Sumerian Mythology*, (Sümer Mitolojisi), (çev., Hamide Koyukan), İstanbul, 1999.
- M. Şükrü, "Arkeoloji Önünde Tûfân", *Hâkimiyet-i Milliye*, 6 Mayıs 1933, no., 1235, Cumartesi.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, (tkh. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Muhammed Halîl), 1. baskı, Beyrût, 1992/1412.
- MEHRÂN, Muhammed Beyyûmî, *Dirâsâtün Târîhiyyetün mine'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru'n-Nehzati'l-'Arabîyye*, Beyrut, 1988.
- Mes'ûdî, *Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn b. Ali, Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, (tkh. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Beyrut, 1989.
- SARBAY, Ahmet, "Nûh(a.s.)'ın Gemisi Nerede?", *Târih ve Medeniyet*, 16. sayı, İst., Haziran 1995.
- _____, "Nuh Aleyhisselamin Gemisi Nerede?", *Tarih ve Düşünce*, Şubat 2003.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, "Kur'ân ve Arkeoloji Işığında Hz. Nûh ve Tûfân Olayına Yeni Bir Yaklaşım", *İslâmî Araştırmalar*, 9. cilt, 1-2-3-4. sayı, Ank., 1996.

- SAYILI, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara, 1982.
- es-Semerkindî, *Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. 'Ahmed b. İbrâhîm, Bahru'l-°Ulûm*, (tkh. °Alî Muhammed Mua°vvaz, °Âdil 'Ahmed °Abdu'l-Mevcûd, Zekerıyyâ' °Abdu'l-Mecîd en-Nûtî), Dâru'l-Kütübi'l-°İlmiyye, 1. baskı, Beyrut, 1993.
- SEVER, Erol, *Asur Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 1996.
- SİTCHİN, Zecharia, *12th Planet* (12. Gezegen), (çev., Yasemin Tokatlı), 2. baskı, İstanbul, 1999.
- Taberî, *Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Kasasu'l-Enbiyâ'*, (tkh. Cemâl Bedrân), 1. baskı, Kâhire, 1414/1994.
- TANSUĞ, Kadriye – İNANLI, Özel, “Sümerlerin Dünya Görüşü ve Bâbil Edebiyatına Toplu Bir Bakış”, Ank. Üniv. Dil ve Târih-Coğrafya Fak. Dergisi, 7. Cilt, 4. sayı, Ank., Aralık 1949.
- TEZ, Zeki, *Maden ve Metalurji Tarihi*, İstanbul, 1989.
- TUNA, Osman Nedim, *Sümer ve Türk Dillerinin Târihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*, Ankara, 1990.
- Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1964.
- ÜSTÜNER, Ali Cengiz, “Mezopotamya'da Sümer Uygarlığı”, Türk Dünyası Araştırmaları, 128. sayı, Ekim 2000.
- el-Vâkidî, *Muhammed b. °Ömer, Târihu Fütûhi'l-Cezîra ve'l-Hâbûr ve Diyârı Bekrin ve'l-°Irâk*, (tkh. Abdul°azîz Feyyâz Harfûş), Dâru'l-Beşâ'ir, Dımaşk, 1996.
- Vehbe ez-Zühaylî, *el-Kıssatu'l-Kur'âniyye*, 1. baskı, Beyrut, 1992.
- WARSHOFSKY, Fred, “Nûh, Tûfân ve Gerçekler”, Bilim ve Teknik, 121. sayı, 11. cilt, Ank., 1977
- WELLS, H. G., *Kısa Dünya Tarihi Başlangıcından 1956'ya Kadar*, (çev., Ziya İshan), İstanbul, 1959.
- Ya°kûbî, *Ahmed b. Ebî Ya°kûb b. Ca'fer b. Vehb, Târihu'l-Ya°kûbî, Dâru Sâdır*, Beyrut, 1412/1992.
- Yeni Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985.
- YILDIZ, Nuray, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara, 2000.